

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ

Зміщення акценту в дериватології з формантної частини на дериваційну базу, посилення уваги до ролі твірної основи у словотворі спричинилося до виділення таких комплексних одиниць, як словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок [1; 13]. Словотвірний ланцюжок (СЛ) – це сукупність слів, що перебувають у відношеннях послідовної мотивації: твірне – похідне/твірне – похідне/твірне – ... – похідне [4; 196].

СЛ різноманітні за своєю будовою. Ця різноманітність створюється перш за все комбінацією частин мови у складі СЛ. Вершинами СЛ виступають слова більшості частин мови (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, вигуки, звуконаслідувальні слова): *ліс – лісок – лісочок, солодкий – солодити – пересолодити – пересолоджувати – пересолоджуватися, два – двоїти – подвоїти – подвоїтися, ви – викати – викання, писати – розписати – розписувати – розписування, тут – тутешній – по-тутешньому, ой – ойкати – ойкання, гав – гавкати – загавкати.*

Останні ланки СЛ можуть бути представлені також словами всіх основних частин мови: *прісний – опріснити – опріснювати – опріснювач* (іменник), *пряний – пряник – пряниковий* (прикметник), *червоний – червоніти – розчервонітися* (дієслово), *солодкий – солодкавий – солодкаво* (прислівник).

Середні ланки репрезентовані словами різної частиномовної належності в різноманітній послідовності.

За ознакою „лексико-семантична віднесеність вихідного слова і кінцевої ланки” СЛ поділяються на лінійні та кільцеві. У лінійних СЛ перший і останній компоненти характеризуються різною частиномовною належністю: *звук – звуковий – надзвуковий* (іменник – ... – прикметник), *ліс –*

лісник – *лісникувати* (іменник – ... – дієслово), *дорога* – *дорожній* – *по-дорожньому* (іменник –...– прислівник) і т.д.

У кільцевих СЛ вихідне слово та остання ланка належать до однієї частини мови: *весна* — *весняний* — *веснянка* (іменник –...– іменник), *білий* – *білок* – *білковий* – *безбілковий* (прикметник –...– прикметник), *їхати* – *з'їхати* – *з'їздити* – *з'їздитися* – *наз'їздитися* – *поназ'їздитися* – *поназ'їжджатися* (дієслово –...– дієслово), *вчора* – *вчорашній* – *по-вчорашньому* (прислівник – ... – прислівник).

Дослідження лінійних та кільцевих СЛ дасть можливість вивчити словотворчий потенціал різних частин мови і певних семантичних груп всередині них.

Структурне розмаїття СЛ обмежується можливою кількістю ланок. За ознакою „кількість компонентів, що входять до складу СЛ” вони поділяються на бінарні (двокомпонентні) та полінарні (багатокомпонентні). Компонентом вважаємо будь-який член ланцюга, включаючи і вихідне слово; друга ланка СЛ є першим ступенем чи кроком деривації, третя ланка – це відповідно другий ступінь, четверта ланка – третій ступінь і т.д. Наприклад, СЛ *тверезий* – *тверезити* – *протверезити* – *протверезний* складається з чотирьох ланок, а ступенів словотворення у ньому – три: відприкметникове дієслово *тверезити* є другою ланкою і першим ступенем словотворення, дієслово *протверезити* – третя ланка і другий ступінь, прикметник *протверезний* – четверта ланка і третій ступінь деривації у вказаному СЛ.

Бінарні СЛ складаються з вихідного слова та одного похідного; словотворчі можливості вершини вичерпуються першим ступенем деривації: *гіркий* – *гіркість*, *блідий* – *блідо*, *говорити* – *говоріння*. Бінарні СЛ збігаються зі словотвірною парою, проте не кожна словотвірна пара, тобто поєднання твірного слова та похідного, є словотвірним ланцюжком. Наприклад, словотвірну пару *веселенький* – *веселенько* не можна вважати СЛ, оскільки прикметник *веселенький*, будучи твірним для прислівника *веселенько*, є похідним від прикметника *веселий*. СЛ *веселий* – *веселенький* – *веселенько*

складається з двох словотвірних пар: *веселий – веселенький* та *веселенький – веселенько*.

Полінарні СЛ включають три і більше компонентів, тобто вихідне слово та два чи більше похідних: *мілкий – міліти – зміліти, голубий – голубіти – заголубіти – заголубітися, глухий – глушити – заглушити – заглушувати – заглушуватися, бридкий – бридити – обридити – обридати – обридливий – обридливо*.

Як показують дослідження, СЛ в українській мові складаються мінімально з однієї словотвірної пари, максимально – із семи компонентів: *бігти – збігти – збігтися – збіг – збіжний – незбіжний – незбіжність, вести – вивести – виводити – вивід – вивідний – невиводний – невиводно, мовити – мовляти – мовлячий – немовлячий – немовля – немовлятко – немовляточко* [2]. СЛ із семи ланок зустрічаються досить рідко. Для української мови найбільш характерними є СЛ, що складаються з трьох-чотирьох ланок.

Вивчення СЛ за кількістю їх компонентів дасть змогу виявити стимулювальну або гальмівну роль вихідного слова у словотворчому процесі [7].

СЛ поділяються також на повні, або закриті, та неповні, або відкриті. До повних, закритих, належать такі СЛ, вершини яких вичерпали свої словотворчі можливості, зумовлені системою певної мови. Від кінцевих ланок таких СЛ не утворюються похідні слова, оскільки цього не допускає система: *зелений – зеленуватий – зеленувато, молодий – молодець – молодецький – по-молодецькому, злий – злоба – зловивий – незловивий – незловивість, мовити – промовити – промовляти – промовляння* тощо.

Неповними, відкритими, називаються такі СЛ, вихідні слова яких не до кінця вичерпали свої дериваційні можливості. У таких СЛ у кінцевих ланках відсутні похідні, на творення яких система не накладає заборони: *білий – білити – побілити, злий – злющий – презлющий, мілкий – мілішати – помілішати, тугий – тужавий – тужавіти – стужавіти*. Від кінцевих слів цих відприкметникових СЛ система допускає утворення, наприклад,

похідних прислівників з суфіксом **-о** чи **-е** або абстрактних іменників з суфіксом **-ість**. Пор. також: *м'який – м'якнати – обм'якнати, багатий – багатіти – забагатіти*. Від останніх ланок таких трикомпонентних СЛ можна було б утворити абстрактні іменники за допомогою форманта **-нн(я)**. Останні ланки двоконпонентних СЛ *пустий – пустувати, ситий – ситіти, хижий – хижіти, щільний – щільнити* і подібних могли б бути твірними для дієслів з різними префіксами. Але в мові такі похідні відсутні. Можливості системи тут повністю не реалізовані. Межі між повними, закритими, і неповними, відкритими, СЛ рухомі, хоч і є достатньо стійкими, визначеними для певного синхронного зрізу мови. Система мови не є чимсь застиглим, раз і назавжди встановленим, закриті СЛ можуть стати відкритими і навпаки [3].

Основними типологічними властивостями усіх мовних одиниць є їх відтворюваність і повторюваність.

Вивчення СЛ дає підстави стверджувати, що і для них характерні об'єднання на основі подібності структури та семантики. При цьому методи типологічної класифікації залежать від завдань дослідження, виходячи з яких, СЛ можна описувати на різних рівнях узагальнення (або абстракції). На думку Тихонова С.О. [5], найбільш абстрактним є частиномовний (або граматичний) рівень, на якому кожний СЛ представлений, як уже відзначалося вище, комбінацією слів різних частин мови з відповідним набором загальнограматичних категоріальних значень. СЛ відрізняються один від одного також протяжністю, складом і певною послідовністю в них слів різних частин мови: П–І [6] (*легкий – легкість*), І–І–І (*сад – садок – садочок*), П–П–І (*білий – білуватий – білуватість*), І–П–А (*відвага – відважний – відважно*), П–П–А (*байдужий – небайдужий – небайдуже*), П–Д–І (*товстий – товстіти – товстіння*), П–А–А (*теплий – тепло – претепло*), П–П–А–А (*давній – недавній – недавно – недавнечко*), П–Д–Д–І (*червоний – червоніти – почервоніти – почервоніння*), Д–Д–Д–Д (*говорити – виговорити – виговорювати – виговорюватися*), П–І–П–А–А (*радий – радість – радісний – радісно – нерадісно*), П–Д–Д–Д–І (*зелений – зеленити –*

озеленити – озеленювати – озеленювач), П–Д–Д–Д (*рівний – рівняти – зрівняти – зрівнювати – зрівнювач – зрівнювачка*), П–Д–Д–Д–І–І (*широкий – ширити – поширити – поширювати – поширювач – поширювачка*) тощо.

СЛ з однаковою частиномовною структурою об'єднуються у частиномовні моделі. Наприклад, до однієї частиномовної моделі П–П–А належать такі конкретні СЛ: *білий – біленький – біленько, солодкий – солодкавий – солодкаво* тощо; частиномовна модель П–Д–Д–І представлена такими СЛ: *святий – святити – висвятити – висвячення, голий – голіти – оголіти – огоління* тощо; частиномовну модель П–Д–Д–Д–І складають СЛ: *сухий – сушити – осушити – осушувати – осушування, зелений – зеленити – озеленити – озеленювати – озеленювач* та ін.

Вивчення СЛ з погляду їх частиномовного структурування спрямоване на те, щоб виявити закономірності утворення слів різних частин мови на різних ступенях деривації. Підхід до структури СЛ з такої точки зору допоможе повніше представити загальну і досить різноманітну в деталях картину взаємозв'язків частин мови у складі цих комплексних словотвірних одиниць.

Однак, використовуючи тільки поняття частиномовна структура і частиномовна модель СЛ, неможливо продуктивно вивчати механізм формально-семантичних, точніше власне словотвірних, відношень між словами на різних ступенях деривації у СЛ. Для цього об'єднання СЛ потрібно класифікувати з урахуванням саме словотвірних відношень. Вони формуються на основі словотвірних значень і засобів їх формального вираження (словотворчих формантів), тобто на рівні словотвірних типів. З цього погляду будь-який СЛ можна кваліфікувати як певну послідовність певних словотвірних типів. СЛ, які складаються з однакових послідовностей одних і тих самих словотвірних типів, утворюють типовий СЛ.

Для того, щоб показати різницю між частиномовним і словотвірним рівнем у вивченні СЛ, розглянемо частиномовну модель П–П–А: *білий – біленький – біленько, пізній – пізенький – пізенько, малий – малуватий –*

малуvато, дикий – дикуvатий – дикуvато, далекий – недалекий – недалеко, гарний – негарний – негарно, веселий – невеселий – невесело. Набір граматичних значень СЛ цієї типової моделі збігається, однак набір словотвірних значень і словотворчих формантів – ні. На власне словотвірному рівні наведені словотвірні ланцюжки входять до різних типових об'єднань: 1) *білий – біленький – біленько, гарний – гарненький – гарненько, довгий – довгенький – довгенько;* 2) *малий – малуватий – малувато, блідий – блідуватий – блідувато, глухий – глухуватий – глухувато;* 3) *далекий – недалекий – недалеко, гарний – негарний – негарно, веселий – невеселий – невесело.*

Типові СЛ, у свою чергу, можуть об'єднуватися в категоріальні моделі, які базуються на спільності (або тотожності) словотвірних значень усіх ланок типових СЛ при відмінності конкретних формальних засобів вираження цих значень. Наприклад, СЛ другої групи та СЛ *тугий – тужавий – тужаво, синій – синявий – синяво, зелений – зеленастий – зеленасто, червоний – червонястий – червонясто, скупий – скупуватий – скупувато, гордий – гордовитий – гордовито*, об'єднуючись, утворюють одну категоріальну модель, оскільки словотвірні значення всіх їх компонентів аналогічні, хоч засобами вираження цих словотвірних значень є різні суфіксальні форманти.

Наведена типологія СЛ відображає ієрархію, властиву одиницям словотвірної системи мови. У ній конкретні СЛ об'єднуються в типові СЛ, які являють собою найнижчий ступінь абстракції. Типові СЛ входять до складу категоріальних СЛ – одиниць наступного ступеня або вищого рівня абстракції. Типові й категоріальні СЛ складають частиномовні моделі ланцюжків.

Для опису формально-семантичної структури СЛ використовуємо ще термін *структурний тип СЛ*. Структурні типи СЛ виділяємо у частиномовних моделях на основі тотожності чи нетотожності засобів творення кожної з ланок. Частиномовні моделі можуть включати в себе один чи кілька структурних типів СЛ. Досліджуваний матеріал дає можливість

стверджувати, що найчисленнішою групою частиномовних моделей СЛ непохідних прикметників української мови є такі, до яких входять по одному-два структурних типи. Рідше зустрічаються частиномовні моделі, які складаються з трьох-чотирьох структурних типів СЛ. Серед аналізованих СЛ непохідних прикметників засвідчена тільки одна частиномовна модель чотирикомпонентних СЛ із шести структурних типів.

Щоб пояснити різницю між частиномовними моделями та структурними типами СЛ, наведемо такий приклад. У чотирикомпонентних відприкметникових СЛ *ситий – ситити – наситити – насититися, хороший – хорошити – прихорошити – прихорошитися* та *гарячий – гарячити – гарячитися – розгарячитися, сердитий – сердити – сердитися – пересердитися* слова на всіх ступенях деривації характеризуються однаковою частиномовною належністю, тому відносимо їх до однієї частиномовної моделі П–Д–Д–Д. Однак третя і четверта ланки наведених СЛ утворюються за допомогою різних словотворчих формантів: у перших двох СЛ третій компонент утворений за допомогою префікса, четвертий – за допомогою постфікса, у двох других наведених СЛ – навпаки, третій – за допомогою постфікса, четвертий – за допомогою префікса. Тому ці СЛ належать до різних структурних типів: перші два до структурного типу П–Дс–Дп–Дпф, а інші два – до структурного типу П–Дс–Дпф–Дп. До цієї ж частиномовної моделі, але до різних структурних типів належать також СЛ *прісний – опріснити – опріснювати – опріснюватися* (структурний тип П–Дкф–Дс–Дпф), *живий – жити – віджити – відживляти* (структурний тип П–Дс–Дп–Дс), *щедрий – щедритися – розщедритися – розщедрюватися* (структурний тип П–Дкф–Дп–Дс), *добрий – добрити – придобритися – придобрятися* (структурний тип П–Дс–Дкф–Дс).

Таким чином, частиномовна модель СЛ П–Д–Д–Д складається із шести структурних типів: П–Дс–Дп–Дс, П–Дс–Дп–Дпф, П–Дс–Дпф–Дп, П–Дс–Дкф–Дс, П–Дкф–Дс–Дпф та П–Дкф–Дп–Дс.

Наведемо ще інший приклад. У СЛ *сивий – сивіти – посивіти – посивіння, солодкий – солодіти – осолодіти – осолодіння* і частиномовна належність компонентів на всіх ступенях деривації, і засоби їх творення збігаються: другі ланки в обох наведених СЛ представлені суфіксальними відприкметниковими дієсловами, треті ланки – префіксальними дієсловами, а четверті – префіксальними віддієслівними іменниками. Таким чином, ці СЛ належать до однієї частиномовної моделі П–Д–Д–І і також до одного структурного типу П–Дс–Дп–Іс. Слова на всіх ступенях деривації у СЛ *щільний – ущільнити – ущільнювати – ущільнювання, ясний – прояснити – прояснювати – прояснювання* характеризуються такою ж частиномовною належністю, що й ланки розглядуваних вище СЛ, але відрізняються словотворчими формантами другі і треті компоненти цих СЛ – на відміну від попереднього типу вони утворені відповідно за допомогою конфіксів та суфіксів. Отже, ці СЛ також входять до складу частиномовної моделі П–Д–Д–І, але до іншого структурного типу П–Дкф–Дс–Іс. До цієї ж частиномовної моделі належать СЛ *далекий – віддалити – віддалений – віддаленість, рідкий – зрідити – зріджений – зрідженість*, у яких послідовність частин мови аналогічна до попередніх СЛ. Оскільки третій ступінь таких СЛ представлений дієприкметниками, то вони належать до структурного типу П–Дкф–Дпр–Іс. Отже, частиномовна модель П–Д–Д–І представлена трьома структурними типами П–Дс–Дп–Іс, П–Дкф–Дс–Іс та П–Дкф–Дпр–Іс.

Вивчення СЛ на рівні структурних типів дасть можливість не тільки виявити та описати закономірності утворення слів різної частиномовної належності на різних ступенях деривації, а й установити продуктивність чи непродуктивність конкретних словотворчих формантів при творенні певних ланок СЛ.

Таким чином, з погляду структури СЛ поділяються на бінарні та полінарні, закриті, або повні, та відкриті, або неповні, лінійні та кільцеві. Вивчення вказаних типів СЛ дасть можливість виявити стимулюючу чи

гальмівну роль вихідного слова у словотворчому процесі, а також встановити словотворчий потенціал різних частин мови.

На основі подібності структури та семантики СЛ об'єднуються у певні типи. Серед них виділяються типові та категоріальні СЛ, які групуються в частиномовні моделі. У частиномовних моделях виділяємо також структурні типи СЛ, які об'єднуються на основі тотожності словотворчих формантів.

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206 с.

2. Приклади 7-компонентних СЛ з вихідним дієсловом наводяться за: Лесюк М.П. Словотвірні гнізда коренів зі значенням руху в сучасній українській мові. Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1982. – 300 с. та Голянич М.І. Словотвірні поля коренів зі значенням говоріння в сучасній українській мові. Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1979. – 242 с.

3. Таджибаев Б.Б. Вопросы типологии отадъективных СЦ в современном русском языке // Актуальне проблем русского словообразования. — Самарканд, 1987. — С.36 – 39.

4. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1985. – 385 с.

5. Тихонов С.А. К проблеме типологии СЦ // Актуальне проблем русского словообразования. – Ташкент, 1985. – С.53–57.

6. У статті прийнято такі скорочення: П – прикметник, І – іменник, Д – дієслово, Дпр – дієприкметник, А – прислівник, с – суфікс, п – префікс, пф – постфікс, кф – конфікс.

7. Ширшов И.А. Словообразовательная цепь и явление полимотивированности // Актуальне проблем русского словообразования, 1982. – С. 91–95.

The article deals with structural specialities of word-forming chains: their division into morphological models, their structural and word-forming types.

Коржик (Пена) Л.І. Структурні особливості словотвірних ланцюжків // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск V.– Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 110-116.